

Сталинские депортации. 1928–1953. – М.:
МФД: Материк, 2005. – 904 с.

До історичних подій, що замовчувалися радянською історіографією, належали депортації в СРСР. Важливе значення для дослідження вказаної проблеми має рецензований збірник документів, виданий в Москві в серії «Россия. XX век. Документы», який присвячений етнічному сегменту радянських депортацій.

Укладачі збірника Н. Поболь та П. Полян подали розлогі коментарі до кожного з чотирьох розділів, також додана таблиця «Депортаційні кампанії та депортаційні операції в СРСР. 1918–1952». Автор вступної статті «Депортації та етнічність» П. Полян визначає депортації як одну з форм політичних репресій, вказує на їх специфічні особливості — адміністративний, тобто позасудовий характер; списочність або контингентність, тобто спрямованість не на конкретну особу, а на групу осіб за визначеними владою критеріями; масове насильницьке переміщення мас людей у просторі зі звичного середовища існування до нового, ризикованого для їх виживання.

П. Полян роз'яснює зміст термінів: засланий, зсильнопоселенець, трудпоселенець, адміністративно-висланий, спецпоселенець, тотальна та етнічна депортація, депортаційна політика, депортаційні операції, куркульське заслання, репресований народ, депортований народ, топонімічна репресія тощо.

Автор передмови відзначив, що депортаційна політика в СРСР була тісно пов'язана із загальною політикою примусової праці в СРСР і поєднувалася з практикою примусового використання праці засуджених у таборах ГУЛАГу. В передмові розкрито організаційну структуру, технологію та масштабність примусових міграцій, якими були депортації в СРСР.

За підрахунками П. Поляна, всього за роки радянської влади чисельність депортованих складала 12–14,5 млн. осіб. П. Полян стверджує, що при здійсненні депортацій виникла і зміцніла тенденція поступового витіснення та заміщення соціального

елементу етнічним. Тотальної депортації зазнали 10 народів — карачаївці, калмики, інгуші, чеченці, балкарці, кримські татари, а також німці, фіни, корейці, турки-месхетинці, які були громадянами СРСР.

У вступі подано історіографічний та джерелознавчий огляд проблеми. П. Полян погоджується із думкою французького дослідника Ж.-Ж. Марі, про різноманітні зв'язки між сталінськими депортаціями та чисельними збройними міжетнічними конфліктами пострадянського часу на пострадянському просторі. В іншому місці П. Полян характеризує чеченську депортаційну операцію 1944 р. як саму масову, інтенсивну та brutальну.

Прикметно, що попри прагнення всебічного висвітлення злочинного характеру етнічних депортацій та їх засудження, російський дослідник заперечує застосування щодо них терміну «геноцид» на тій підставі, що це призводить до недопустимої девальвації цього терміну та забуття чи байдужості до трагедії справжнього, за словами автора, геноциду, який відбувався в Польщі, Західній Україні, країнах Балтії в 1941–1944 рр.

Торкаючись причин депортації, укладачі, аналізуючи документи, вказують на побоювання вищого радянського керівництва антирадянських виступів у прикордонних районах з боку населення національності, з якої складалося більшість населення сусідньої держави, та на вислання «контрреволюційних елементів» із районів, де відбувалися антирадянські виступи та хвилювання при здійсненні колективізації.

З початком Другої світової війни із західноукраїнського регіону, Буджаку (колишня Ізмаїльська область), Молдови, Латвії, Литви, Естонії відбувалися масові депортації за соціальною ознакою — представників «експлуататорських класів», що набрала етнічного характеру. Одночасно в західних областях України та Білорусії виселили всіх жителів із 800-метрової прикордонної смуги та почали депортувати членів родин осіб, засуджених за участь у контрреволюційних організаціях українських, білоруських, польських націоналістів, та осіб, які знаходилися на нелегальному становищі.

Після нападу Німеччини на СРСР, як свідчать документи і це відзначають укладачі збірника, збільшилася кількість де-

портацій та їх мотивація. Укладачі цитують наказ № 0428 від 17 листопада 1941 р., підписаний Й. Сталіним та Б. Шапошниковим (начальником Генерального штабу), про спалення вщент усіх населених пунктів в тилу німецьких військ на відстані 20–60 км вглиб від переднього краю та 20–30 км в увсебіч від доріг. Наказ вимагав при відступі радянських військ забирати з собою все населення і повністю знищувати всі населенні пункти, щоб супротивник не міг їх використати.

В роки війни з гітлерівською Німеччиною, наголошують укладачі, домінуючим став етнічний характер депортацій. Приписування колективної провини і застосування колективного покарання цілих народів, стверджують дослідники, є злочином проти людства. При цьому значна частина покараних народів самовіддано воювала проти Німеччини, зокрема із 46 тисяч мобілізованих турків-месхетинців (майже все доросле чоловіче населення) 26 тисяч загинули на фронті. Загинуло також 57 тисяч кримських татар, а 10 чеченців та інгушів, 9 німців (громадян СРСР), 8 калмиків, 1 балкарець отримали звання Героя Радянського Союзу.

Вказується також на превентивний і безпідставний характер багатьох депортацій в роки війни та особливо в післявоєнний період.

За свідченням документів, після вигнання німецьких окупантів з території Західної України, радянське керівництво почало широко використовувати як засіб боротьби масові депортації родин вояків ОУН–УПА, що тривали в післявоєнні роки. Така ж доля в ті ж роки спіткала багатьох жителів Молдови, Литви, Латвії, Естонії, колишньої Ізмаїльської області УРСР, які розглядались як «контрреволюційний елемент» та були вислані зокрема в ході здійснення операцій «Вісла», «Прибій», «Південь».

У збірнику опубліковано відомості про післявоєнні обміни (оптації населення) польської, чеської, словацької, української, єврейської національностей, які не були депортаціями.

Прикметно, що російські автори серед інших називають поряд з українською осіб русинської національності, хоча в попередні часи про її існуванні ніде не згадувалося.

Значне місце в збірнику відведено документам про маловідомі депортації німців — громадян Румунії, Німеччини, а також німців категорії «фолькдойче» і використання їх праці в народному господарстві СРСР.

Чисельні документи висвітлюють організацію переважно з німців, а також з фінів, італійців — громадян СРСР так званої Трудармії та її використання. Відзначається, що режим утримання в Трудармії майже нічим не відрізнявся від режиму ГУЛАГу. Значна кількість документів присвячена депортації німців зі Східної Пруссії, Мемельського регіону до Східної Німеччини, що належала до радянської зони окупації.

До нових причин депортацій, які з'явилися в другій половині 40-х — на початку 50-х рр. ХХ ст., відносилися релігійні (вислання членів заборонених сект) та економічні (вислання селян, які не виробили встановленої норми трудоднів у колгоспі).

Опубліковані документи свідчать, що крім названих вище народів, депортації зазнали також роми (цигани), курди, вірмени, іранці, китайці, греки, італійці, румуни, болгари, турки, азербайджанці, фіни-інгерманландці.

Про переселення росіян, визнаних куркулями, документів у збірнику немає, тому що укладачі цього не передбачали.

Докладно подано «технологію» здійснення депортацій. Як свідчать документи, їх ініціювали представники вищого керівництва в Москві, за винятком депортації поляків з України наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст., про яку клопоталося керівництво УРСР. Далі ухвалювалися постанови вищих партійних та державних органів — ЦК ВКП(б), Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР, ДКО СРСР, в роки війни. На їх виконання видавалися накази, інструкції, розпорядження органів державної безпеки — НКВС (МВС), НКДБ (МДБ), а також постанови ЦК компартій та раднаркомів союзних республік, обкомів партії.

Слід відзначити, що до депортацій причетні не лише Й. Сталін та його найближче оточення — Л. Берія, В. Молотов, А. Жданов, а й, в тій чи іншій мірі — А. Андреев, в 20-х роках А. Бубнов, М. Вознесенський, К. Ворошилов, М. Каганович, М. Калінін, О. Косигін, А. Мікоян, М. Хрущов та інші.

Різноманітні директиви, плани, рапорти, оперативні зведення, доповіді, довідки, інформації тощо розкривають підготовку, здійснення депортацій, за звичай значну смертність переселенців під час перевезення, важкі умови життя на нових місцях в районах Сибіру, Казахстану, Узбекистану, Киргизстану та інших.

Про те, що крім порушення громадянських прав, декларованих в Конституції СРСР, депортації були спрямовані на русифікацію молоді, свідчать розпорядження Раднаркому СРСР від 20 червня 1944 р. про навчання дітей переселених чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, кримських татар у Казахській, Киргизькій, Узбецькій РСР російською мовою, починаючи з початкової школи. Середню та вищу освіту ці діти могли отримати лише на території республіки, до якої були переселені. Переїзд до місця знаходження середнього або вищого навчального закладу дозволявся наркоматом внутрішніх справ республіки. Після закінчення навчання ці особи повинні були залишатися на території відповідної республіки.

Блюзнірськими сприймаються відомості про нагородження за участь у виселеннях мирного населення бойовими нагородами, за отримання яких фронтовики платили власним життям, пролиттям крові, інвалідністю.

Значна частина документів присвячена депортаціям з України. Велику наукову цінність мають додатки, зокрема статистичні відомості та бібліографія, що складається з 382 позицій.

Загалом матеріали та документи збірника всебічно висвітлюють невідомий раніше бік історії радянського суспільства, що є ще одним свідченням використання більшовицьким керівництвом репресивних методів управління державою. Видання слугуватиме подальшому дослідженню історії країн та народів, які входили до складу радянської держави.

С. А. Калитко